

10-16
b

Tswana doctors and
diviners and their methods
Bongaka, Ditaola.

Dingaka tse di gone mo morahing wa Bexwana ke tsa banna le tsa basadi. Go na le dingaka tse di bietiwang gotwe ke dingaka tshotstra, ngaka ya sedupe le ngaka ya pula le ya bana le ngaka ya nkgôkgwe. Ngaka tšhotšha ga e laola ka ditaola me e alaha botlhoko jo bongwe le jo bongwe jo bo chwereng mothe-kgotsa ngwana yo monyenyane. E alaha ka go utlwa ka mo botlhoko bo tsamayang ka teng. E itse go phekola dikgomo, dinku dipudi, masimo le motse.

Ngaka ya sedupe e alaha matlhoko otlhe le boloi, le dilo tse di ntseng jaaka dineelelo kgotsaditira. Go laole e go itse thata me e tumile go heta dingaka tse dingwe ka go alaha gonne e ntsha sejesho le boloi jo bo epetsweng, le dineelelo ke go di dupa me di bonwe ke batho mo ponatshegong. Sedupe se ntsha botlhoko jwa, sejesho ka go mo dupa ka molomu kgotsa ka go mo apaya ka ditlhare me e se she. Mpeke ya pula e ntse e le ngaka ya nkgôkgwe me e itse ditlhare eotlhe tse di alahang mehuta eotlhe ya matlhoko le meupelele de go ro reya metse le masimo le masaka. Dingaka tse dingwe di gone tse di alahang bana hela le matlhoko a eseng a ditora ~~kgotsa~~ kgotsa a dineelelo leha e le go jesediwa. E se dingwe di itse go alaha basadi ha ba le baimana kgotsa ba sa belege. Bongaka ga bo atise go bo etise go nna le boshwa mo Becwaneng. E, ka nako e ngwe ha ngaka e shwa, e ka naya ngwana boshava jwa ditlhare tsa gagwe me a ba a chwanetse go eja gedi ithuta pele. Basotho ke bone ba nang le boshwa ka go re ba atisa go tsenwa ke moya wa bothogela. Bongaka bo ithutiwa ke go ya dingakeng tse dikgolo me di hetlhelele motho ka bolaô le ditaola. Me a duele ka kgomo. Pele o nosiwa ditlhare tse di mo dirang gore a itse go laola le gore a itse go rôka ditaola le go itse maina a tšone. Le gore a lore ka go laodisa ditaola le go lora a bona a épa ditlhare. O rutwa maina e ditlhare le go di dirisa, le go re a di kopanye jang a

K32/22

- di êpê jang. Ditaola di tlodiwa ka mahure a dipholoholo tsa naga le dipheko go re di tle di laole mme a utlwe ka mo di oleng ka gone go re di reng. Ha di sa tsane mo tlhogang ya gagwe, ga a kake a laola gone tlhôgô ya gagwe ga e dire, Motho eo o ithutang bongaka ga a je nana kgotsa go tlhapa tlhôgô ka metsê a a omositaweng. 3. O rutwa go kopanya le go dirisa dipho, ditlhare le mashwalo. Me le gone wa tlhatlhabiwa ka nako e ngwe le engwe go re a itse bongaka jwa gagwe tota. Theeto ya bongaka e tsaya ngwaga e e tletseng. Le go ne ngaka e tlhatlhabiwa go re go bonwe go re a e itse ditaola ka go rewa gotwe a laole selo sê se rileng. Kgotsa go sujwe selo me gotwe a se ntsho mo se shubilweng teng. Motho yo a sa ithutang bongaka ga a ke ke a laola sentle le gone ga a kake a nna ngaka e e thapawang ke batho gone ga tlhalose sê se tlileng sa diragala a le kong kgotsa go laola selo se o sa se itseng me a se bona mo masapung a ditaola. Dingaka tsa Becwana gadi na kopana kgotsa le ha e le go itira setlhopha se le sengwe hela. Eo mongwe le eo mongwe o rata go itirela a le esi hela. Dingaka tsa bogologolo tsa Becwana di ne di bonwa ka go rwala ditlhorô tsa dibatana le go rwala mechwi ya noko, le go se tlhape tlhôgô e e moriri o sehipha e tsamaya ka seditse sa kgomo. Tsa gampijeno ke dingaka tsa maropane hela tse di sa itseng ditlhare tse di alahang ha e se tsa boloi hela. Di tseola motho a bobola madi di be di re o lolwe ke semengeng: owai ke tla go abaha wena ntsha kgomo hela. Ha a sena go tsaya kgomo a ba a ele ruri semene mpona! Me motho a seke a hole. Ba bangwe ba ithuta malepa hela ba ba ya go batle lokwalo 4. ja bongaka gore a tsietse batho ka lone kalaho a sa e itse. Ba bangwe ke dingaka tse di ithutileng go laola hela empa a sa itse ditlhare ne e re ha gotwe a laole, a laole, se se hitlhilweng le sê se santseng se tlaa diragala. Me a nwe lokwalo la bopaki jwa gore ke ngaka. Ngaka ya Mocwana e e ikepela ditlhare ka eosi gone e di lôra le teng e di rutilwe. Dikgetsana tsa dibatana cone gonwe ya di reka mo gongwe ya di itirela. Ditaola ya di reka tse dingwe ya di dira ka masapo a di phôlôhólô le dibatana le dikgetla tsa mawatle ngaka e phekola gongwe le gongwe kwa e ratang. Le gore batho ba ya kwa go eona ka go batlha ngakalacô. Dingaka tse dingwe

- di atisa go bêtêga dikgetse tsa ditlhare e rwele tlhoro ya nakedi gore e bonwe ha e le ngaka 'me e tsamae e tsene mahatse e tsamaisa bogaka dichabeng di sele le mahatshing e sele. Ha e hitlha mo motsing, e ntsha ditaola e re e laola ditsela tsa eone mo e cwang le mo e yang. Lmpa e le maano a gore go bonwe ha e le ngaka. Jaanong e re ha e ntse e shebile ditaola e tloga e re: Motse wa gago o jana le jana lo wena a jana le jana. E re ha o mmotse go re o bonang ka ga motse wa gago, a ba a re ke laola ka di shilteng tse pedi le sixpence di laodise ha o batla ke go bolelela tsa motse wa gago.
5. Hong ke moo o tlaa 'motsang go re: A gontekwane, o ngoka wa? Ngaha: e, ke ngaka, ke tswa Bopedi, kgotsa ke tswa ga mangwato kwa Bokone kwa. Jaanong a laole a bolelele mung wa motse tse di x mo chwenyang le gore go bobola mang o dirile jang, o botlhoko hakae. Me e re ha motho a utlwa gore e laole dilo tse di leng gone, a mo kape go re a 'molelele ha ka di iphekole me a re e ke tla di phekola ha o ntsha kgomo kgotse leshome le dinku. Ga e ke e botsa mmobudi gore a botlhoko kae ke eone e mmolelelang. Ngaka e laolela mo tlung basadi le bana ba ntse ba le xi gene. Me ha go na le batho ba e sa ba ~~xxx~~ rateng e ba kopa go re ba e nee shutele ya dira. Pele go e alaha e batla tvelo ya dilaola e leng halfcrown, jaanong e kope leshome la dishelling kgotsa ponto ya go golola kgetse ya gagwe ya ditlhare, jaanong a bolele go re tuelo ya botlhoko jo ke bokae. Ngaka ga e dire sepe ha e sa newa tuelo ya go golola kgetse tse dingwe di tle di batle tuelo ya kgetse hela di re tuelo di tlaa e batla ha motho eo o lwalwang a hodile kgotsa ha tirô ya eone e bônala. Tse dingwe di batla tuelô di be di êla ruri me
6. motho a sale a sale a lela a sa bone sepe sa tirô ya ngaka. tseo ke tsa maropane hela. Ha ngako e alaha botlhoke jwa bogologolo jo lo meshwe e kopa kgomo. Ha a hola le ha a sa hole. Conne e be e ile eone ka tuelo. E ngwe ngaka ha motho a sa hole ga e ~~xxx~~ hape sepe. Emapa e tshabile nku e ncho kgotsa e chweu e senang 'mala e re e batla moshwang wa eone, ditaola di e ksela jala. Ha ngaka e raya motse le lesaka e bile e ntsha dinaka: e kopa kgomo. Ha e laola ke 2/6. Ha e ntsha dipheko ke ponto. Ha e foka motse tuelo

ke dinku tse tlhana. Batho ga ba thusane ka go duela, ngaka. Ha motho a sena tuelo e lekanang, o ka duela bo ntlha ngwe jwa eone. Gongwe motho a gane ka tuelo ha a sa bone thusho ya ngaka e. Empa ga go na se e ka se dirang.

Temogô: Ha motho a bobola, go lemogwa go re o bolawa keng ka go laolwa ke ngaka. E tlaa laola ka ditaola 'me e bone gore o bolawa ke eng e sa mo ehware. Ngaka ya sedupe eone e utlwa ka tlhōgō e sa laole ka masapo e se tsele diaola. Ngaka chocha eone e botsa 'mobudi ka moo a leng ka gone le go mo chwara ka macōgō. Maina a mawa a cone ke ka moo di bakwang ka gone le go wa ga masapo a dilo tse di sa chaneng le dikgetla le dikgato tsa diphōlōhōlō. Ha di bakwa go tlo go twe. Dikolokotla di mosita

Masapo a kgomo tse di shuleng.

Mpolelela gore motho eo o dirile jang.

Ha lo nkaketsa ke tla lo jesa masepa
a ncha e tuba!

Jaanong ngaka e di tshela ha batshe e di shebe. Jaanong ha e rokela mawa a cone ka mo di buang ka gone e re:

Monne ra-marwala Prapodiete.

Hao ntse o bolotsa bōsuasue.

Ha e se eo o matla kō mang;

Ha e se ga phale le motengwana.

Lewa le le bolela gore o rerilwe ke batho ba ba sa siamang me ba go logela maano a go go bolaya. Ha o loilwe ya re ha di rokelwa gotwe:

Ke lencwe la tumê a temo.

Tomoketsa Motomoketsi

Openyane, ope kgolo.

Nna nka ikela dikomaneng,

Kwa kgathe ya borwa e lelang teng.

Ha baloi ba go direla maano a go go bolaya ha di rokelwa go twe:

8.

Ke majê a a dikitla

a ketlimanya bolotsana

Ba ja kgomo ya nkabo,

ba e jela marampheng.

Ha motse wa gago o tsamaya dilo tse di mashwe tsa dineelelo di rokêlwa go twe.

Caro ya mabôna e bonang se se kgakala.

Thakadu seepedi matsetsa

Tloutsana se tsene motse ka lenyele.

Tlou ga e ke e tiholwa ke morwalo.

e etsisa ha bana e ba tsetse.

A mangwe marôkô a re:

Kwena thobu-thobu bodibeng.

Ke tlhako sa morupi.

Lewa je le ngwe le re:

Tsa wa letlhapagadi.

ke letlhapagadi je legolo.

Mawatle a apeile dipitsa dia bela.

Badimo ba beile maatla

Thakadu e tona e shule,

go tsamaya e namaqadi.

Ke go re motho eo o bobolang o ka hola ha mawatle a apeile dipitsa. Ngaka ha e sena go rôka ditlhako, e tihalosa se e se laolang sentle ka moo e bonang ditlhakung tsa eone ka gore. Ditlhako di bolela botlhoko, boloi, dira, bogodu, bokakalepa, maikemiseco a sa siamang. Le gone di bolela se se ka phekolang motho ha a bobola le ditlhare tse o chwanetseng go di dirisa. Ha motho a robegile, o tlhapiswa ka metsi a a hisang me a tlhajwe ka thobega gore masapo a gagwe a kopane ka bonako. Ha motho a bolawe ke noka kgotsa bobole matlhoko a dirwang ke mala go se une mo bodulong jwa one, wa sidilwa ke ba sedidi ba busetse mala mo a chwanetseng go dula gone. Go sidila becwana ba go itse thata mme gwa thwae. Ba na le kicô ya go sidila baimana le go ~~ba~~ ba belegisa, go lomega, go raya, go shugelela, go naya mosadi eo o sa boneng thari bana le go ba beela dikitse. Empa ga ba kake ba kgaola leoto je le robe gileng.

Ngaka e atisa go alaha bôsigô ha batho ba sa tsamae.

Ditlhare, ~~mele~~ melemo le metlwang e ~~ph~~phekolang ke: mothati,

- peloebotlhoko, Semonamone, kong-gwane, leshoko, mokgalo, moretlwa, monna-moncho, tlhonya, morotô-wa-pela, mogatlolwane, morolwane, moetsane, potadikgaganeng, le sebetabete. Mathati o alaha mala, me dingaka di ro ke legôlô je le golo. Pelo-e-botlhoko ke wa sehuba le le korose. Semonamone ke wa febera. Kong-gwane ke wa tlhôngo le dintshô le kwatsi. Leshoko e wa sehuba baneng le bagolo.
10. Mokgalo o kopana le sebetabete, phisa, Mothati le peloebotlhoko me o phebole sejeshô, moretlwa o tshaba basadi ha ba imelwa ke pelegi. monna-moncho ke wa ditlhabi le go apa ga masapo. Tlhonya ke wa ditsebe. Moroto-wa-pela ke wa matloko a bana. Mogatlolwane ke wa mathô. Moetsane ke wa bana ha mala a bore a sa dire la sa ithome. Potadikgaganeng ke wa phugwana. Ditlhare tse cotle di a apawa ka metsi. Ha e se kong-gwane wa chujwa me a gogwe mosi, Kgotsa go shupiwe nthô ka legala ja gagwe. Monna-moncho o wa itshidila a omosiwe ka molelo. Semonamone se a apelewa jaanong go arubediwe motho ka shore na se bela. potadikgaganeng one wa apawa ka mashi me o mosiwe ngwana. Leshoko le a chotlwa. Bana bone ba le nosiwa le sedilwe la tshelwa metsi, Ditlhare di a epiwa e leng ka nako e ngwe le e ngwe hela. Tse dingwe di a omisiwa, tse dingwe di a silwa, tse dingwe di a hisiwa, tse dingwe di a apawa, tse dingwe di a kopangwo. Fitsa e e apaang molemo ga e bonwe ke batho botlhe le teng ga ba e chware. Lalala je le silang ditlhare ke la cone hela. Ppheko le mashwalo ha di epiwa di a rekwa ka go tlogela madi (chelete). mo lehuting leo. Pheko ya tlolewa mo matlhong ke go e hura a pele me o e buise a budule tse. Jaanong o e kgwele mo ~~matlhong~~ diatleng o e tlotse mo matlhong. Leshwalo le dujwa ka mahura me le tlolewa mo matlhong. Je lengwe le a hisiwa ka molelo me le hue musi me motho a le buise. Tirô ya leshwalo le pheko ke gore motho a nne le matlhôngôlô. Pheko e ngwe ke ya go ithatahatsa. Le ha go le jalo dia sujwa, ga di diriswe mo pepeneneng. Go na le matlhoko a a tseneng batho ka go neelelwa ke baloi, a go tlolewa melaô ya kileco, a go jesetsa, a go romelelwa
- 11.

negana, a go romelela ka thokolosi, gore nogana eo go ze mala, go epelela le go beela. Ha motho a rata go utlwise eo mongwe botlhoko, o tsaya motlhala wa gagwe kgotsa sengwe, sa diaparô tsa gagwe, kgotsa mohubucô wa gagwe, kgotsa morotô wa gagwe me a mo dire ka cone. Ha a sena go di kopanya le ditlhare a di epele kgotsa a di meele mo tseleng kgotsa a di hise. Matlhoko: Matlhoko a a itsegeng ke go thibala motlhapô. Jo bo dirwa ke go se nne le maitseô. Ba phekolwa ka sitlwasitlwane le morolwane. Mototwane. one o alahiwa k tlhatlhabadimo. Mototwane ke botlhoko hela. A

12. mangwe ke: Sethwathwa legabea, phugwane, mnutlwana, matsabane, Lepera, lehuba, tata, mene (metlbagane), Segatsetsa, letšhololô le a mangwe. Ana ke matlhoko hela ha e se legabea lone ke tsena ka boloi, me le phekolwa ka mamathwane le pabikanto le mohubucô wa mnobudi. Mutlwana ke botlhoko jwa bana me bo tla ka go gotwa ke ditlhare tse di mashwe. Phwana le eane ke botlhoko jwa bana me tsena ke go kopane le batho ba ba itshegileng ka ditlhare tse di mashwe me ba siri ngwana ha mothaleo le lenaka ja gagwe le se thata. Ntlo e raiwa ka lenaka je le kopaneng le mogato le thetele le tshita baloi. Diragadibonwe ke pheko e kgolo ya go ithatahatsa gore baloi ba seke ba go lôya kgotsa go go direla maanô a go go lalela. Maima ke ya loeto le dikgang. Me di dula mo kgetsing Tupa ke wa bana ba o apara mo thamung. Tlhokwalatsela ke wa go tlhopa ke one go tlosa sehihi. Dingake di o bitsa moreobojang. Ditlhare tsa go ithatise ke mmitsa le matlhô-mpône. Sa go batla tirô ke leshwalô le santawane le mo tireng ke cone. Morena o phekolwa ka ditlhare tse di thata tse di itseweng ke dingaka tsa dikgosi. Setlhare sa tshimo ke moologa. Moupelelelo one o dira gore dinonyane di se ke tsa je mabele kgotsa tsiê.

END. S. 413.